

ПИТАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

УДК 94 (271.72-11+ 811.1) (008)

Гаюк Ірина Яківна,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри менеджменту мистецтв
Львівської національної академії мистецтв
ORCID 0000-0002-1296-0872
irinahayuk@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІРМЕН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Метою роботи є аналіз специфіки формування етнокультурної самосвідомості вірмен в оточенні кількісно домінуючого автохтонного українського етносу, однак, в умовах різних держав, під владою яких в різні часи знаходилися. **Методологія** дослідження включає використання методів компаративного аналізу та синтезу, а також історичності. **Наукова новизна** дослідження полягає у визначенні критеріїв етнокультурної самоідентифікації вірмен в Україні та обґрунтуванні підстав для використання терміну «українські вірмени» в історичному контексті. **Висновки.** Етнокультурна самоідентифікація вірмен залежить як від зовнішніх, насамперед, політичних, факторів, так і від власного вибору кожного представника етносу, що стає особливо помітним та визначальним у процесі вторинної етнокультурної самоідентифікації вірмен України в ХІХ-поч. ХХ ст. Важливою складовою цього процесу є колективна історична пам'ять. Внаслідок тривалого проживання поза межами Батьківщини, частина вірмен повністю виокремлює себе з поля колективної історичної пам'яті та асимілюється з автохтонами, а частина, зберігаючи традиційну історичну пам'ять, корегує та доповнює її новими маркерами з діаспорної історії і набуває нову модифіковану етно-культурну самоідентифікацію на зразок «українські вірмени», «польські вірмени», «російські вірмени» тощо.

Ключові слова: вірмени, діаспора, етнос, історична пам'ять, культура, самоідентифікація.

Гаюк Ирина Яковлевна, кандидат философских наук, доцент кафедры менеджмента искусств Львовской национальной академии искусств

Особенности формирования этнокультурной самоидентификации армян на украинских землях

Целью работы является анализ специфики формирования этнокультурной самоидентификации армян в окружении количественно доминирующего автохтонного украинского этноса, однако в условиях различных государств, под властью которых в разные времена находились земли Украины. **Методология** исследования включает использование методов сравнительного анализа и синтеза, а также историчности. **Научная новизна** исследования заключается в определении критериев этнокультурной самоидентификации армян в Украине и обосновании оснований для использования термина «украинская армяне» в историческом контексте. **Выводы.** Этнокультурная самоидентификация армян зависит как от внешних, прежде всего, политических, факторов, так и от собственного выбора каждого представителя этноса, что становится особенно заметным и определяющим в процессе вторичной этно-культурной самоидентификации армян Украины в ХІХ-нач. ХХ вв. Важной составляющей этого процесса является коллективная историческая память. Вследствие длительного проживания за пределами исторической Родины, часть армян полностью изолирует себя от поля коллективной исторической памяти и ассимилируется с автохтонами, а часть корректирует традиционную историческую память, дополняя новыми маркерами из диаспорной истории и приобретает модифицированную этно-культурную самоидентификацию – «украинская армяне», «польские армяне», «русские армяне».

Ключевые слова: армяне, диаспора, историческая память, культура, самоидентификация, этнос.

Hayuk Iryna, PhD, docent of the academic department of the art's management of Lviv National Academy of Arts

The features of formation of Armenian ethno-cultural self-awareness in Ukrainian lands

The purpose of the research is to analyze the specifics of the formation of Armenian ethnocultural self-awareness in the environment of the quantitative dominant autochthonous Ukrainian ethnos, however, in the conditions of different states, which wielded the lands of Ukraine during the history. **The methodology** includes the methods of comparative analysis and synthesis, as well as historicity. **The scientific novelty** of the study is to determine the criteria for ethnocultural self-identification of Armenians in Ukraine and to substantiate the grounds for using the term "Ukrainian Armenians" in the historical context. **Conclusions.** The ethnocultural self-identification of the

Armenians depends both on the external, first of all, political, factors, and on the individual choice of each representative of the ethnic group, which becomes especially noticeable and determinative in the process of secondary ethnocultural self-identification of the Armenians of Ukraine in the 19th.-20 centuries. An important part of this process is the collective historical memory. Due to the long residence outside of the Motherland, part of the Armenians completely isolates itself from the field of collective historical memory and assimilates with autochthons, while some, preserving the traditional historical memory, adjusts it with new markers of diaspora history and acquires a new modified ethno-cultural self-identification such as «Ukrainian Armenians», «Polish Armenians», «Russian Armenians», etc.

Key words: Armenians, culture, diaspora, ethnos, historical memory, self-identification.

Актуальність теми дослідження. Питання щодо формування етнокультурної самосвідомості вірмен в умовах діаспори є важливим не лише з наукової точки зору: воно тісно пов'язане з проблемою визнання міжнародною науковою спільнотою існування українського історичного поля. Так, це, на перший погляд, суто наукове питання виявилось актуальним з огляду на намагання, зокрема, частини польських дослідників «приватизувати» історію вірменських колоній в Україні, адже, на їх думку, це були ексклюзивно «польські вірмени». В ґрунтовній рецензії на монографію Т.Снайдера «Реконструкція націй: Польща, Україна, Литва та Білорусія: 1569-1999» [15] О. Осіп'яч відзначив, що важливою є вже сама постановка теми, в якій йдеться про реконструкцію націй, а не про їх утворення, а це, в свою чергу, означає, що ці нації існували раніше, а не з'явилися «раптом з-під уламків Радянського Союзу. Адже не лише для пересічних мешканців Заходу, а й для багатьох советологів поява на мапі світу України, Білорусі та Литви була неочікуваною» [11, 155]. Дослідник зазначає, що книга Снайдера показує відхід у минуле москвоцентричної перспективи погляду на українську історію [11, 156]. Проте, слід розуміти, що сам по собі москвоцентричний або польськоцентричний погляд на українську історію не зникне, і від українських науковців в значній мірі залежить, чи утвердиться Україна на історичній мапі людства. Відтак, актуальність теми дослідження зумовлена тим, що аналіз питання щодо формування етнокультурної свідомості вірмен на землях України дозволяє не лише зрозуміти механізми та визначальні чинники цього процесу, але й засвідчує вагомий вплив культури українського народу на розвиток вірменської діаспори в Україні.

Ступінь наукової розробки теми. Тема формування етнокультурної ідентичності українських вірмен ніколи не поставала, власне, в форматі наукової проблеми. Однак, теоретичні й практичні проблеми формування діаспор та етно-національної самосвідомості представників діаспори, міграційні процеси і специфіку формування Спюрка вивчали багато вчених, зокрема, М.Аствацатурова [1], И. Давидян [5], В. Дятлов [7, 8], Е. Мелконян [9], В. Попоков [12], В. Тішков [14] та інші.

Метою дослідження є визначення основних характеристик формування етно-культурної самосвідомості вірмен в Україні та аналіз впливу домінуючого автохтонного українського етносу, з однієї сторони, та різних, але неукраїнських, політичних систем та держав, під владою яких в різні часи перебували землі України, з іншої.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж говорити про діаспорну етнокультурну ідентичність, слід визначити, що є «діаспора» і окреслити критерії, за якими можна визначити національну або етнічну приналежність людини. Проф. В. Налімов вважав, що через людину «в її бутті в Світі розкриваються смисли. Смисли розпаковуються завжди через тексти. Людина ... - це текст, або, точніше, різноманіття текстів ... » [10]. А це означає, що вірмени діаспори привносять нові смисли в соціум, який їх приймає, він стає багатшим і функціональнішим. Отже, їх присутність в Україні (як і в будь-якій іншій країні) важлива не лише для них самих, але і для автохтонів. Як зазначив М. Бахтін, «чужа культура лише в очах іншої культури розкриває себе повніше та глибше... Один сенс розкриває свої глибини, зустрівшись з іншим, чужим змістом, між ними починається ніби діалог, який долає замкненість і однобічність цих смислів, цих культур. При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкриту цілісність, але вони взаємно збагачуються» [2, 354]. Таке співіснування різних народів і культур важливо і для життєспроможності приймаючого суспільства, країни, тому що однорідна система втрачає здатність до розвитку і зрештою вмирає. Тому зближення різних культур не повинно доходити до злиття і втрати самобутності: це не тільки породжує культурну індиферентність і безграмотність, але і суперечить закону внутрішньої неоднорідності цілого, як умови його існування.

Питання етнічної ідентифікації та самоідентифікації вірмен діаспори залежать, насамперед, від наявності власне діаспори (не просто переселенців або певної статистичної кількості вірмен на певній території) та від характеру держави (політичної влади) країни. В. Дятлов визначає діаспору «як особливий тип людських взаємовідносин, як специфічну систему формальних та неформальних

зв'язків, життєвих стратегій і практик людей. Ці зв'язки, стратегії і практики пов'язані спільністю виходу з «історичної Батьківщини» (або уявленнях, історичній пам'яті та міфах про такий вихід), на зусиллях по підтриманню способу життя у «розсіянні» – в якості національної меншини в іноетнічному приймаючому середовищі. Діаспора – не даність, її існування (або неіснування) може бути ситуативною відповіддю на виклик часу, місця та обставин. ... Наявність сукупності осіб певної національності, які проживають поза межами національного вогнища – це ще не діаспора, а умова її реалізації» [8, 24].

Важливою складовою культурного поля діаспори є історична культурна пам'ять. Саме вона виставляє своєрідні маркери або орієнтири етно-культурної самоідентифікації вірмен у діаспорі: їх Батьківщина (гора Арарат) є місцем початку сучасного людства; Велика Вірменія; першими зробили християнство державною релігією країни задовго до інших народів; вірменин – значить християнин і, як маркер – битва за віру з персами при Аварайрі; створення вірменського алфавіту і цариця перекладів – Біблія вірменською мовою; легендарне царське місто Ані, як Батьківщина вірменських мігрантів; Кілікійська Вірменія; Геноцид вірмен – злочин проти людства і найбільша катастрофа в історії вірменства, що позначилася на долі кожного вірменина). Водночас, за спостереженнями дослідників, колективна пам'ять не буває незмінною, вона трансформується під тиском зовнішніх факторів, в тому числі – політичного та ідеологічного характеру. «Зміст культурної і комунікативної пам'яті спільноти може змінюватися, що призводить і до зміни її ідентичності. В той же ж час, колективна пам'ять також формується та змінюється під впливом ідентичності, яка складається. Вибір того, що люди згадують, а що забувають, залежить від панівної на даний момент тенденції в їхній самоідентифікації» [3, 34]. У пам'яті вірмен, які навіть не перше століття жили на українських землях, ці основні маркери історичної пам'яті залишалися фактично незмінними, і будь-як історична довідка про вірмен Речі Посполитої так чи інакше включає у себе якщо не всі, то частину вищезазначених тем. Водночас, під впливом зовнішніх, насамперед, політичних чинників, частина вірмен з часом повністю виокремлює себе з поля колективної історичної пам'яті та асимілюється з українцями, поляками або росіянами, а частина корегує та доповнює традиційну історичну пам'ять новими маркерами вже з діаспорної історії і набуває через певний період часу нову модифіковану етно-культурну самоідентифікацію на зразок «польські вірмени», «російські вірмени», «французькі вірмени» тощо.

Етнонаціональна специфіка будь-якого народу за своєю суттю – системне явище: взяті окремо ті чи інші риси, ознаки не є носіями цієї специфіки, але в сукупності (цілісно-інтегративно) є складовими етносу. Таким чином, було би доцільним в основу дослідження покласти такі ознаки, як територія, мова, конфесійність, право тощо. Однак, історія знає далеко не поодинокі приклади, коли основні ознаки під впливом нових умов змінюються, але первинна етнічна самоідентифікація зберігається. Тому Л. Гумільов вважав, що, основою етнічної традиції є стереотип поведінки, а не мова, релігія, територія тощо [4, 224, 227, 540-541].

Однак, соціальні шаблони поведінки не з'являються випадково, а виробляються в процесі адаптації людей до соціального та природного середовища існування. У нових умовах новий соціум диктує нові правила поведінки, проте внутрішнє середовище переселенців зберігає старі стереотипи. Але з часом поступово відбувається акомодация двох соціальних систем – внаслідок зовнішніх впливів відбувається включення вірмен в нову систему, але, зазвичай, на правах автономії. Внутрішнє ядро етнічної спільноти при цьому залишається майже незмінним. Тому, етнокультурна самоідентифікація вірмен залишається старою, хоча набуває нової модальності, а саме: ми - вірмени, але не такі, як живуть там, на історичній батьківщині, а українські, російські, польські, угорські вірмени.

Попри наявність механізмів, що надавали можливість збереження первинної етнічної самоідентифікації (самоврядування, судова та релігійна автономія), з плином часу первісне етнокультурне поле колоністів розмивалося, кордони між ними та автохтонним населенням стиралися і відбувалася значна асиміляція з місцевим населенням. Однак, знаменно, що ця асиміляція проходить лише до певної межі і повної втрати своєї етнічної самоідентифікації у місцевих вірмен не відбувалося, натомість, наприкінці XVIII-поч. XIX ст. спостерігається цікавий процес вторинної (або повторної) етносамоідентифікації, механізм, якої має скоріше метафізичну, ніж соціальну природу. Цей процес охоплює, в основному, культурну, інтелектуальну еліту суспільства. Чому людям, які мають високий соціальний статус, належить до еліти суспільства, стає необхідним вивчення та збереження вірменської культурної спадщини, і чому їм настільки важливо позиціонувати приналежність до вірменської культури – пояснити раціонально-прагматично складно. Адже ці люди і без цього є самодостатніми та успішними. Голос крові?

Вторинна етнокультурна самоідентифікація визначається не стільки зовнішніми соціальними факторами, засвоєними стереотипами поведінки, скільки, насамперед, особистим самовизначенням людини, її власним вибором, який залежить від інтелектуально-культурного та духовного рівня особистості. Але саме ці українські, польські чи російські вірмени дали потужний імпульс для вивчення, розвитку і популяризації вірменської культури, літератури, мистецтва, прикладом чого можуть служити вірмени Львова XIX-першої пол. XX ст., європейські мхітаристи тощо.

Цікаве бачення даної проблеми дають сучасні наукові відкриття та гіпотези. Відкриття лауреата Нобелівської премії Іллі Пригожина 1980, 1984 рр. довело існування нового принципу – порядку через флуктуації, який виявився базисним механізмом розгортання еволюційних процесів у всіх сферах – від атомів до галактик, від окремих клітинок до людей, суспільств та культур. Явище діаспори можна віднести до «механізмів, які роблять еволюцію «нестабільною» (а, значить, реально існуючою), тобто, роблять певні події вихідним пунктом нового розвитку, «нового глобального взаємообумовленого порядку» [13, 47-48]. Інакше кажучи, сильно незбалансовані зв'язки у відкритих системах є обов'язковою умовою нової самоорганізації, яка, в свою чергу змінює характер та зміст зв'язків [13, 59]. Еміграція людей (особливо, масова) порушує рівновагу як власної етнічної системи, так і соціуму, в якому ці емігранти утворюють діаспору. І в материнській країні, і в еміграції це призводить спочатку до зростання ентропії (хаосу) в системі, а потім – до рестабілізації на новому рівні та утворення нових системних зв'язків. Емігранти, що опиняються в нових умовах, попадають у сферу дії сильно незбалансованих зв'язків, оскільки в перший період життя в нових умовах не вони визначають характер нових соціальних зв'язків, а новий соціум задає основні параметри включення в систему. Однак, ця кризова ситуація стає імпульсом (і обов'язковою умовою) для прискореної самоорганізації людей діаспори за двома основними напрямками: вона підсилює внутрішні скріплюючі зв'язки етнічної групи, що забезпечує її згуртованість, мобільність та самозбереження та, водночас, змушує інтенсивно інкорпоровуватися в нову для неї соціальну систему в якості автономної складової цієї системи. Нова система і нова самоорганізація міняють роль та зміст зв'язків: міняються вірмени, що емігрували на наші землі, але й міняється і соціум, що їх прийняв.

Цілком природно, що політичний та економічний розвиток вірменських поселень відбувався відповідно до правових політичних реалій конкретної держави. Та оскільки майже всі вірменські колонії Речі Посполитої знаходилися на етнічних українських землях, тому їх утворення та розвиток не могли не бути позначені впливами зі сторони українців. Звідси закономірний висновок, що розвиток вірменських колоній суттєво визначали саме ці два чинники, а питання, чиї вірмени, науково некоректне. Повноцінна історія вірменських колоній в Україні неможлива без урахування двох визначальних чинників: існування безумовно домінуючого українського етносу, на землях якого з'являлися вірменські колонії, та тривалого перебування цих земель у складі різних неукраїнських держав, політико-правове поле яких суттєво впливало на розвиток цих колоній.

Окремо слід зупинитися на питанні: чому не утворилася культурна формація українських вірмен, якщо доходило до їх рутенізації? Саме так воно звучить у статті відомого польського вірменолога К. Стопки [16]. Він вважає, що українських вірмен не було тому, що не відбувалося рутенізації вірмен, натомість, відбувалася їхня полонізація, тому були і є польські вірмени. Однак, у проф. Стопки цілковито зміщені поняття, оскільки відсутність автономізованої соціальної групи українських вірмен є цілковито недостатньою підставою для висновку щодо відсутності рутенізації. Насправді, вона також відбувалася, про що, зокрема, свідчать книги кам'янецького суду [6, 70, 83]. Частина відомих українських родин має вірменські корені (зокрема, Вагілевичі, Давидовичі, Дашкевичі, Сембратовичі, Стефановичі, Шухевичі), однак, етно-національна самоідентифікація у них українська, а не модифікована вторинна, як у польських вірмен. Тож питання у тому, чому полонізація призвела до формування субкультури польських вірмен, тоді як рутенізація не викликала появи субкультури українських вірмен?

Асиміляційні процеси у вірменській діаспорі значно посилилися після унії Вірменської церкви з Римом (1630-1654 рр.): частина вірмен повністю розчинилася в польському субстраті, частина – в українському, частина – в білоруському, а частина бл. XVIII ст. отримала нову вторинну етноідентифікацію – польські вірмени. Це був політронім, оскільки панівною політичною нацією Речі Посполитої були поляки, тоді як етнічна ознака в них залишалася первинною – вірмени. Чому аналогічний процес вторинної етносамоідентифікації не відбувся у випадку з білорусами або українцями-русинами? Відповідь очевидна: відсутність суверенної української (або білоруської) держави. Держава, на відміну від етносу, має механізми контролю та примусу для реалізації своїх інтересів, тому емігранти змушені виробляти механізми захисту своєї етнонаціональної ідентичності (більшу або меншу автономію з власним судочинством, внутрішнім самоврядуванням, релігійною

автономією тощо), які дозволяють їм довгий час зберігатися в межах іншої держави як окремих субетнос з власною культурою, традиціями, історичною пам'яттю. Тоді як від домінуючого автохтонного етносу, позбавленого політичних прав, за умови неворожого співжиття (наявності компліментарності між двома народами) захищатися не має необхідності, оскільки він не має механізмів примусу або силових важелів для нав'язування своїх інтересів. Тому, при тривалому співіснуванні українців та вірмен, частина останніх не набула вторинної етнічної самоідентифікації «українські вірмени», а повністю асимілювалася з українським етносом. Так, наприклад, прізвища, які в XVI-XVII ст. належали переважно вірменам, в XIX-XX ст. стали приналежністю, в значній мірі українців: Аведиковичі, Антоновичі, Голубовичі, Давидовичі, Огоновські, Стефановичі (мова йде лише про Західну Україну, оскільки у інших регіонах України ономастична карта та динаміка були цілком відмінними).

Окрім цього, зміст самого поняття «українські вірмени», на нашу думку, також вимагає уточнення. Якщо під цим терміном розуміти соціальну-культурну формацію вірмен, яка утворилася після століть проживання на етнічних українських землях і в оточенні кількісно абсолютно переважаючого українського населення, що призвело до відповідної акультурації як вірмен, так і українців – то говорити про існування українських вірмен маємо всі підстави. Якщо під українськими вірменами розуміти їх особистісну самоідентифікацію, яка була пов'язана з державним чинником, то до часів утворення суверенної Української держави спільноти з такою самоідентифікацією не існувало.

Висновки. Культура вірменської діаспори є оригінальним цілісним феноменом, що утворився в результаті органічного синтезу культури емігрантів і домінуючої культури країни, яка надала їм притулок. Про самотність цього явища в Україні свідчать основні культурні характеристики: вірмени створюють тут власне специфічне середовище з релігійною та адміністративною автономією, їх традиційні вироби під впливом місцевих умов набувають нових рис. У них з'являються нові закони, звичаї, традиції, змінюється мова, імена, побут, і, саме в Україні відбувається успішна унія Вірменської Церкви з Римом, тривалість якої також є результатом змін, що відбулися з вірменами за століття життя на цих землях. Повноцінне наукове вивчення історії вірменських колоній в Україні неможливе без урахування двох визначальних чинників: наявність домінуючого українського етносу, на землях якого знаходилися ці колонії, та тривале перебування цих земель у складі різних неукраїнських держав, політико-правове поле яких суттєво впливало на розвиток цих колоній.

Література

1. Асвацатурова М.А. Диаспоры: этнокультурная идентичность (возможные теоретические модели) // ж. Диаспоры. М., 2003. № 2. С. 184-200.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1986. 445 с.
3. Галеткина Н. Парадоксы коллективной памяти: бужские голендры в Сибири и в Германии // ж. Диаспоры. М., 2005. № 1 (8). С. 11-35.
4. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. М.: Экспрос, 1993. 544 с.
5. Давидян И., Неймарк Н. М. Пламя ненависти. Этнические чистки в Европе. М.-СПб: «АИРО-XX», 2005. 320 с.
6. Дашкевич Я. Адміністративні, судові та фінансові книги в Україні XIII-XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Збірник «Майстерня історика». Львів, 2011. С. 50-83. 792 с.
7. Дятлов В. Диаспора: экспансия термина в общественную практику современной России // ж. Диаспоры. М., 2003. № 3. С. 112-146.
8. Дятлов В., Мелконян Э. Армянская диаспора. Очерки социокультурной типологии. Ереван: ин-т Кавказа, 2009. 207 с.
9. Мелконян Э. Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования. Ереван: изд-во АН Арм.ССР, 1983. 319 с.
10. Налимов В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. М.: Изд-во «Прометей», 1989. Предисловие.
11. Осіп'ян О. Довгоочікувана реконструкція «неочікуваних націй» // Український гуманітарний огляд. Вип. 10. К., 2004. С. 155-171.
12. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. М.: ИС РАН, 2003. 340 с.
13. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. М.: Эдиториал УРСС. 2001. 240 с.
14. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Исторические записки. Вып. 3. М., Наука, 2000. С. 207-236.
15. Snyder T. Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus: 1569-1999. New Haven and London: Yale University press, 2003. 367 p.

16. Stopka K. Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposoby pisania historii Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy Zachodniej // Lehaayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich, N.1. Kraków, 2010. S. 149-174.

References

1. Asvaturova M.A. (2003). Ethnocultural Identity (Possible Theoretical Models). mag. Diaspora. M. № 2. P. 184-200 [in Russian].
2. Bakhtin M.M. (1986). Aesthetics of verbal creativity. M. .445 c. [in Russian].
3. Galetkina N. (2005). Paradoxes of collective memory: the Buzhsky Golendra in Siberia and in Germany. mag. Diaspora. M. № 1 (8). P. 11-35 [in Russian].
4. Gumilev L.N. (1993). Ethnosphere. The history of people and the history of nature. M.: Ecopros. 544 p. [in Russian]
5. Davidyan I., Neymark N. M. (2005). Flame of hatred. Ethnic cleansing in Europe- M.-SPb: «AIRO-XX». 320 p. [in Russian]
6. Dashkevych Y. (2011). Administrative, judicial and financial books in Ukraine in XIII-XVIII centuries (Problems, state and methods of research). Collection «Workshop of the historian». Lviv. P. 50-83. 792 p. [in Ukrainian].
7. Dyatlov, V. (2003). Diaspora: Expansion of the Term into the Social Practice of Modern Russia. mag. Diaspora. M. № 3. P. 112-146 [in Russian].
8. Dyatlov V., Melkonyan E. (2009). Armenian Diaspora. Essays on sociocultural typology. Yerevan: Caucasus Institute. 207 p. [in Russian].
9. Melkonyan E. (1983). Life Support Culture and Ethnos. Experience ethnocultural research. Yerevan: Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. 319 p. [in Russian]
10. Nalimov V. 1989. Spontaneity of Consciousness: The Probabilistic Theory of Meanings and the Semantic Architectonics of Personality. M.: Publishing house «Prometheus». Preface. [in Russian].
11. Osipyanyan O. (2004). Long awaited reconstruction of «unexpected nations». Ukrainian Humanitarian Review. K. Issue 10. P. 155-171 [in Ukrainian].
12. Popkov V.D. (2003). The phenomenon of ethnic diasporas. M: IS RAS. 340 p. [in Russian]
13. Prigogine I., Stengers I. (2001). Time, chaos, quantum. To the solution of the paradox of time. M.: Editorial URSS. 240 p. [in Russian]
14. Tishkov V.A. (2000). Historical phenomenon of the diaspora. Historical notes. Issue 3. M. P. 207–236 [in Russian].
15. Snyder T. (2003). Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus: 1569-1999. New Haven and London: Yale University press. 367 p. [in English].
16. Stopka K. (2010). Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposoby pisania historii Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy Zachodniej. Lehaayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich, N.1. Kraków. S. 149-174 [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 21.01.2019 р.